

УДК 316.4.066:65.011.3

Т. А. Удовицька
доцент кафедри соціології
Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»,
кандидат історичних наук

РИЗИК ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: СПЕЦИФІКА, МОЖЛИВОСТІ, ПРОТИРІЧЧЯ НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Постановка проблеми. Під час аналізу парадигм розвитку сучасного суспільства дослідники схилиються до твердження про те, що наукові дослідження суспільного розвитку характеризуються ризикологічним поворотом у соціологічному знанні. Ризики все більше стають явищем, причиною, наслідком соціальних змін і процесів, характеристикою соціальної реальності. Через це особливого значення набуває наука, наукові дослідження всіх аспектів виникнення й функціонування ризиків.

Основною проблемою аналізу цієї статті є визначення протиріч між науковими, теоретичними підходами до вивчення ризиків і можливостями застосування цих знань на практиці їх оптимізації.

Стан дослідження. Аналізу ступеня наукового вивчення ризиків присвячено достатньо робіт, серед яких можна назвати сучасних російських соціологів С.О. Кравченка, В.І. Зубкова, О.М. Яницького, польського соціолога П. Штомпу, у дослідженнях яких осмислюються основні погляди теоретиків ризикологічної парадигми Е. Гідденса, Н. Лумана та автора теорії «суспільства ризиків» У. Бека. Водночас практичний інтерес має необхідність аналізу взаємозв'язку теоретичних наукових досліджень із реальною практикою запобігання й пом'якшення ризиків усіх рівнів: від глобальних до локальних, а в деяких випадках навіть приватних, що обумовлює актуальність вивчення цього аспекту ризикологічної концепції. Дослідження у вигляді постановки проблеми необхідне для розуміння можливостей сучасної науки формулювати такі теоретичні положення та припущення щодо виникнення й функціонування ризиків, які б виводили сучасних практиків у їх діяльності на конкретні дії з оптимізації ризиків.

Метою статті є аналіз сучасних поглядів на сутність визначення поняття «ризик» та визначення особливостей можливості застосування наукових знань (на прикладі розміркувань щодо цього питання німецького дослідника У. Бека) щодо прогнозування виникнення та наслідків ризиків як складової характеристики сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. З того часу, як учені усвідомили складну, динамічну, багатоли-

ку природу ризику, збільшується, відповідно, і розмаїття теоретико-методологічного інструментарію його вивчення. Ризик став предметом багатьох наук. Проте якщо окремі типи ризиків у конкретних сферах життєдіяльності вивчаються фахівцями відповідних напрямів наукового знання, то складні за структурою та функціями ризики, глоболокальні ризики, інтерференція ризиків (накладення один на одного наслідків технологічних, економічних, соціальних, політичних, екологічних, медичних та інших ризикогенних чинників) досліджуються фактично лише соціологами-ризикологами, які наполягають на проведенні якісних, культурних вимірювань нових ризиків. У них найважливішими складовими є вивчення латентних наслідків ризику, чинника соціальної відповідальності за них, оскільки нині все частіше представникам багатьох професій – політикам, дипломатам, енергетикам, хімікам, біологам, медикам та іншим – часом необхідно ухвалювати вельми ризикові рішення й дії, які обіцяють прориви до інновацій, за першого наближення несуть очевидні блага, проте вони ж, якщо вийдуть за допустиму межу саморегуляції тієї чи іншої складної системи, можуть призвести до втрати керованості над інноваційними процесами й катастрофічних соціальних наслідків у вигляді ризиків і небезпек [5, с. 304].

Аналіз робіт провідних фахівців у галузі ризикології, насамперед основоположника теорії «суспільства ризиків» У. Бека, дозволяє говорити про специфічну роль науки й наукових знань у виявленні й дослідженні ризиків і досить цікавих протиріччях між їх теоретичними осмисленнями та практикою застосування отриманих знань. Така специфіка обумовлена складністю визначення ризику як такого.

Наукове осмислення ризиків зумовило формування декількох підходів до визначення їх суті. Згідно з першим ризик розуміється як специфічний процес вибору альтернатив, варіантів дій у ситуації невизначеності; вибір дії, результат якої визначається випадком.

У другій групі визначень ризик розкривається через безпосередню дію (діяльність суб'єкта), сподіваючись на позитивний результат; дія в неясній, невизначеній обстановці; дія за наявності небезпеки, загрози.

У третій групі визначень особливий акцент робиться на вірогідності негативного характеру наслідків якихось подій: вірогідність помилки або неуспіху в ситуації з кількома альтернативами; збиток, пов'язаний із реалізацією рішення; можливість небажаних наслідків через дії випадкових чинників; подія, настання якої містить можливість певних збитків [2, с. 88].

Відомий російський соціолог С.О. Кравченко визначає соціальний ризик «як виникнення ситуації з невизначеністю, заснованою на дихотомії реальної дійсності та можливості, як вірогідності настання об'єктивно несприятливого наслідку для соціальних акторів (індивідуальних або колективних), так і вірогідності отримання вигод і благ, що суб'єктивно сприймається акторами в контексті певних ціннісних координат, на підставі чого здійснюється вибір альтернативи дії» [3, с. 39].

Виходячи із цих визначень, можемо стверджувати, що специфіка формування й функціонування ризику як такого полягає в тому, що теоретичні, навіть науково обґрунтовані припущення про можливість його виникнення, не можуть бути слухними, доки цей ризик не виявиться з усіма його проблемами й наслідками. Сучасні ризики існують передусім у формі знань про них або у вигляді явного їх виявлення й функціонування. Таким чином, практична оцінка ризику, яка можлива в більшості випадків лише після його виявлення, принципово відрізняється від наукової тим, що наукові припущення про його виникнення не завжди підтверджуються реальною практикою. І навпаки, ризики можуть виникати й виявлятися незалежно від того, обґрунтовано це науково чи ні.

До перших досліджень ролі науки й наукових знань у вивченні ризиків, безумовно, належить робота класика теорії ризиків У. Бека «Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну». Вона фактично вся пронизана спробою зіставити виникнення ризиків, їх функціонування та наукові знання про них [1]. У своїй роботі У. Бек заперечує правомірність позиції природничо-наукового знання як абсолютного («наука знає краще»). Він також відкидає претензію на «істину в останній інстанції». Сучасна наука, на його думку, особливо в частині суспільних знань, певним чином ангажована та ізольована від думок та оцінок, циркулюючих у широкому соціальному середовищі. Тому «велика наука» як соціальний інститут є, на його думку, одним із головних виробників ризиків. І в цьому полягає одне з головних протиріч практики функціонування ризиків і можливості їх наукового дослідження.

Німецький соціолог відмовляється також від принципу нейтральності, прийнятого в соціології знання, вважаючи, що соціальні науки мають узяти на себе не лише дослідницькі, а й політич-

ні завдання. На його думку, у суспільстві ризику навіть помірно-об'єктивістська оцінка наслідків ризику включає політику, етику й мораль. Політизування соціального пізнання означає концентрацію дослідника на соціально-політичному контексті, що зумовлює ризики (політичних процесах, конфліктах, ціннісних відмінностях та ін.). При цьому відзначимо, що У. Бек основну увагу зосередив на ризиках екологічного порядку, а також на ризиках, зумовлених процесами модернізації. Наукові ж дослідження ризиків соціальних базуються також на фундаментальних роботах Е. Гідденса, Н. Лумана та ін. [5, с. 80].

Аналізуючи екологічні ризики, У. Бек так визначає їх специфіку: «Багато ризиків нового типу (радіаційне або хімічне зараження, шкідливі речовини в їжі, цивілізаційні хвороби) абсолютно не піддаються безпосередньому чуттєвому сприйняттю людини. На передній план виходять небезпеки, яких люди, до них схильні, часто не бачать і не відчують; небезпеки, які позначаються вже не за життя цих людей, а на їх нащадках; у будь-якому випадку це такі небезпеки, для виявлення та інтерпретації яких потрібні «сприймаючі органи» науки – теорія, експерименти, вимірювальні інструменти» [1, с. 30]. На його думку, непрофесіонали повинні мати однакові права з наукою у визначенні ризику й ухваленні рішень щодо його усунення (пом'якшення, компенсації). Оскільки йдеться про масові соціальні процеси – сприйняття й оцінку ризику та формування на цій основі політичних програм, соціологія набуває великої ролі в системі взаємодії «наука – масове суспільство». Ця роль полягає в критичній і мобілізуючій дії, спрямованій на зміну парадигми соціального пізнання, на створення основи для соціальної критики науки та форм її взаємодії із суспільством. Соціолог наполягає на демократизації науки, на її більшій увазі до потреб різних соціальних груп і прошарків, на праві непрофесіоналів бути «цивільними експертами» й носіями локального знання, необхідного для обчислення ризику в конкретних умовах місця й часу.

Як вважає У. Бек, колишні наукові методології, засновані на примусовій каузальності, більш не є задовільними. Якщо під час аналізу ризиків ставка робиться на виявлення жорстких причинно-наслідкових зв'язків, то непередбаченими наслідками цього може бути акумуляція сучасних ризиків. «Учені наполягають на «добротності» своєї роботи, тримають на високому рівні теоретико-методологічне існування. Саме тому постає своєрідна аналогія «спілкування» з ризиками. Уміння наполягати на недоведеності причинних взаємозв'язків цілком личить ученому й навіть гідне похвали. Проте для схильних до ризику такий підхід обертається своєю протилежністю: він призводить до накопичення ризиків» [3, с. 94].

У. Бек наводить ще один приклад, що свідчить про суперечність наукового знання, про можливі ризики та практику їх виникнення й функціонування. Учений пише: «Дослідження надійності реакторів обмежуються оцінкою певних ризиків, що піддаються кількісному аналізу на прикладі вірогідних аварій. Розміри ризику із самого початку зводяться до проблеми технічної керованості. Проте в публічних дискусіях відіграють роль такі особливості ризику, які ученими зовсім не досліджуються, наприклад поширення атомної зброї, протиріччя між людським організмом (помилки, неспроможність) і безпекою, довгостроковість і безповоротність ухвалених технологічних рішень, що ставлять під загрозу життя майбутніх поколінь. Іншими словами, у дискусіях про ризики оголюються тріщини та розриви між науковою й соціальною раціональністю в поводженні із цивілізаційними потенціалами ризику» [1, с. 34].

Таким чином, наукові знання про ризики індустріального розвитку мають бути співвіднесені із соціальними очікуваннями й оцінними горизонтами тією мірою, у якій соціальна полеміка та сприйняття ризиків залежать від наукових аргументів. Трохи змінивши відомий вислів, У. Бек стверджує: «Науковий раціоналізм без соціального – порожній, соціальний без наукового – сліпий» [1, с. 35]. Крім цього, як теоретик концепції «суспільства ризиків» учений справедливо робить висновок про те, що в суспільстві ризику життєві ситуації та вироблення знань безпосередньо пов'язані й переплетені між собою. У. Бек розкриває ще одне протиріччя між ризиками та знанням про них. Він зазначає, що відмінність між (раціональною) науковою констатацією ризиків і (ірраціональним) їх сприйняттям ставить із ніг на голову роль наукової й соціальної раціональності в осмисленні цивілізаційних ризиків. Воно містить у собі фальсифікацію історії. Усе те, що ми знаємо сьогодні про ризики й небезпеки науково-технічної цивілізації, затвердилося в боротьбі з масованим запереченням загрози, із часто запеклим опором «науково-технічної раціональності», відзначеною самовдоволено-обмеженою вірою в прогрес.

Виходячи із цього, дослідник робить невтішний висновок про те, що наукове дослідження ризиків завжди слідує за критикою соціального середовища, прогресу й культури індустріальної системи [1, с. 70]. При цьому всім тим, хто займається цими проблемами, необхідно спробувати знайти відповіді на питання про те, які систематичні помилки та джерела помилок закладено в науковому осмисленні ризиків, що виявляються лише під час їх соціального сприйняття? І навпаки, якою мірою сприйняття ризиків залежить від наукової раціональності?

І в цьому сенсі У. Бек справедливо зазначає: «Моя теза полягає в такому: джерело науково-технічного скепсису лежить не в «ірраціоналізмі» критиків, а в неспроможності науково-технічної раціональності перед обличчям ризиків, що зростають, і цивілізаційних небезпек пізнати їх до їх настання». Ця неспроможність, на його думку, постає із системного інституційно-методичного підходу науки до ризиків. Науки є такими, якими їх роблять. Орієнтовані на вузьку спеціалізацію, що відчужено утримуються від перевірки практикою, вони абсолютно не в змозі адекватно реагувати на цивілізаційні ризики, оскільки надзвичайно причетні до їх виникнення та зростання. Більше того, ніхто не може знати про ризики все, доки знання не буде отримано дослідним шляхом [1, с. 88].

Проте цей «дослідний» шлях найбільш небезпечний, оскільки ризик, що вже «de facto» настав, таїть у собі численні проблеми й результати, які деколи бувають безповоротними. Учені, які беруть на себе сміливість прогнозувати ризики, фактично ізольовані від використання своїх результатів, тут у них відсутня будь-яка можливість впливу. Це означає, що цих учених не можна змусити відповідати за фактичні наслідки результатів, отриманих ними з аналітичних позицій теоретичним шляхом [1, с. 264]. Зрештою, У. Бек доходить висновку про те, що неспроможність, а успішність наук скинула їх із трону. Можна навіть сказати, що чим успішніше діяли науки в цьому сторіччі, тим швидше та ґрунтовніше релятивувалися їх початкові претензії на значущість.

У цьому сенсі науковий розвиток другої половини ХХ століття переживає докорінні зміни, насамперед у своєму науково-теоретичному й соціальному саморозумінні, у методичних основах наукового пізнання та їх прикладній співвіднесеності. Сучасні споживачі наукових послуг і знань платять не за визнані або розкриті помилки, не за фальсифіковані гіпотези, не за зростання хитромудрих сумнівів у собі, а за реальні «знання», тим самим пом'якшуючи «суспільство ризиків» «суспільством знання» у всьому його позитивному прояві.

Об'єктивний зміст ризику та його інтерпретації у свідомості людей перебувають у постійній зміні. Їх суть детермінована культурним простором (включаючи локальний і глобальний контекст), часом, сферою життєдіяльності людей. Проте основним є те, що сутність ризику істотно змінюється в контексті модернізації соціуму, здійснюваних порівняно в короткий історичний період, коли спостерігається різке зростання нових «випадкових» небезпек, що є, як правило, результатами ненавмисних наслідків колективних дій людей, що більш-менш сплановані [5, с. 302].

Не менш цікавий погляд на характеристики ризику представлено в роботі П. Штомпки, присвяченій соціальним змінам [7]. Відомий польський соціолог зазначає те, що «феномен ризику» сучасності відрізняється від усього того, що спостерігалось раніше, та визначає такі його риси:

1) універсалізація ризику, тобто можливість глобальних лих, які загрожують усім, незалежно від класу, етнічної приналежності, ставлення до влади тощо;

2) глобалізація ризику, який набуває надзвичайного розмаху, зачіпаючи великі маси людей;

3) інституціоналізація ризику, тобто поява організацій, що приймають його як принцип власної дії;

4) виникнення або посилення ризику внаслідок ненавмисного побічного ефекту, або ефекту бумеранга, людських дій [7, с. 70].

Не враховувати цих характеристик у практиці сучасної діяльності просто неможливо, оскільки їх ігнорування не дасть повної картини дії в умовах все зростаючої невизначеності й динамізму соціальних змін і подій.

Незважаючи на всі проблеми й протиріччя наукового осмислення ризиків, останнім часом дуже багато спроб надати ризикам наукового обґрунтування.

У сучасній соціології ризику значною мірою сформувалися основні наукові напрями вивчення цього феномена.

Перший напрям – це дослідження сприйняття ризиків та їх соціальне конструювання в контексті конкретної культури. Автори цієї методології дослідження ризиків М. Дуглас та А. Віддавський створюють культурно-символічну теорію ризиків. У 1983 р. вони публікують роботу «Ризик і культура», у якій стверджується, що ризик має соціальний, культурний та історичний контекст. Відповідно, сприйняття ризиків та їх соціальне конструювання, здійснювані через призму культури світосприйняття людей, різняться від країни до країни та від соціальної групи до групи [3, с. 90].

Другий напрям – вивчення природи ризиків, що ускладнюється, з акцентом на аналізі рефлексивності соціуму, виявленні ненавмисних наслідків модернізації, наукових та технологічних підходах. Цей напрям представляють Е. Гідденс, У. Бек, Н. Луман, С. Лаш та інші соціологи [3, с. 93].

Третій напрям – вивчення ризиків, їх наслідків у контексті раціоналізації суспільства, поява плюралізму типів раціональності.

Четвертий напрям – теорії, що інтерпретують ризикову поведінку різних соціальних і культурних груп, що досліджують поведінку людей у контексті виробництва, розподілу й споживання ризиків, роблячи особливий акцент на аналізі ризикогенного соціуму – людей, що вважаються

групами ризику. Предметом їх вивчення є також солідарності ризику, як виробники ризиків, так і їх випадкові споживачі [3, с. 98].

Сучасні дослідники вважають, що подальші наукові дослідження ризику доцільно спрямувати на вирішення принаймні трьох завдань: установлення, опис і прогнозування ризиків; розробка ефективних методів аналізу ризиків; забезпечення науковими даними комунікацій про ризик.

Висновки. Найважливішим завданням, що стоїть перед сучасною наукою, насамперед соціологічною, є подальше уточнення поняття «ризик», оскільки від того, що саме буде названо ризиком, залежить визначення:

– можливих причин подій, їх наслідків і тимчасових меж, правил підрахунку прибутку й можливого збитку в ситуації ризику;

– груп людей або організацій, які можуть відчувати наслідки ризику й, зокрема, мають право претендувати на відшкодування збитку;

– представників, організацій, професійних або інших груп, які законним чином займатимуться експертизою конкретного ризику, спостереженням за ним, інформуванням громадськості;

– способів державного втручання (заборони, стимули, розпорядження) у ситуації, які можуть бути «ризиковими»;

– напрямів та обсягів державних і приватних інвестицій для запобігання ризикам або ліквідації їх наслідків;

– стратегії підприємств, інших організацій щодо вживання різних профілактичних або оптимізаційних заходів із запобігання ризикам;

– альтернатив поведінки людей (втеча, зміна способу життя, протест тощо) у ситуації ризику [2, с. 233].

У будь-якому випадку визнання ризиків як реальності нашої сучасності – уже велика наукова перемога, оскільки знання про них дозволяє бути готовим ухвалювати адекватні рішення в разі їх появи, тим самим пом'якшуючи їх наслідки.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 381 с.
2. Зубков В.И. Социологическая теория риска / В.И. Зубков. – М. : Академический проект, 2009. – 379 с.
3. Кравченко С.А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме / С.А. Кравченко. – М. : Анкил, 2009. – 221 с.
4. Кравченко С.А. Социология риска: полипарадигмальный подход / С.А. Кравченко, С.А. Красиков. – М. : Анкил, 2004. – 385 с.
5. Кравченко С.А. Динамика социологического воображения: всемирная культура инновационного мышления / С.А. Кравченко. – М. : Анкил, 2010. – 392 с.
6. Кривошеїн В.В. Ризик як соціальне явище / В.В. Кривошеїн // Грані. – 2012. – № 6(86). – С. 80–84.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. А.С. Дмитриева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 288 с.

Анотація

Удовицька Т. А. Ризик як характеристика сучасного суспільства: специфіка, можливості, протиріччя наукового осмислення. – Стаття.

У статті висвітлено основні підходи щодо визначення суті соціальних ризиків, проаналізовано протиріччя їх наукового пізнання у взаємозв'язку з практикою їх виникнення й функціонування, визначено існуючі напрями їх наукових досліджень, найбільш актуальні проблеми й завдання щодо подальшого вивчення ризику як соціального феномена. На підставі робіт теоретиків ризикології й «суспільства ризиків», насамперед У. Бека, показана проблемність застосування наукових знань до практики оптимізації ризиків, прогнозування наслідків їх виникнення, що актуалізує подальший пошук методів і напрямів їх соціологічного вивчення.

Ключові слова: соціальні ризики, соціологічна теорія ризику, наукове пізнання.

Аннотация

Удовицкая Т. А. Риск как характеристика современного общества: специфика, возможности, противоречия научного осмысления. – Статья.

В статье освещаются основные подходы к определению сущности социальных рисков, анализируются противоречия их научного познания во взаимосвязи с практикой их возникновения и функционирования, обозначаются существующие направления их научных исследований, определяются наиболее актуальные

проблемы и задачи дальнейшего изучения риска как социального феномена. На основании работ теоретиков рискологии и «общества рисков», в первую очередь У. Бека, показана проблемность применения научных знаний к практике оптимизации рисков, прогнозирования последствий их возникновения, что актуализирует дальнейший поиск методов и направлений их социологического изучения.

Ключевые слова: социальные риски, социологическая теория риска, научное познание.

Summary

Udovitskaya T. A. Risk as a characteristic of modern society: specificity, possibilities, contradictions in scientific understanding. – Article.

The article deals with the main approaches to the definition of social risks essence. The contradictions of their scientific cognition interrelating with the practice of social risks appearance and functioning are analyzed. The existing directions of their scientific research are emphasized and the most important problems and tasks of further investigation of a risk as a social phenomenon are determined. Based on the works of theorists riskology and “risk society”, first and foremost U. Beck, illustrates the problem of applying scientific knowledge to the practice of risk management, forecasting the consequences of their occurrence that actualizes a further search methods and areas of sociological study.

Key words: social risks, sociological theory of risks, scientific cognition.